

הקדמה

ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל מזקני ביהם
חובר סמוך לשנת תתקצ"ד (1234), ונתגלה ע"י ר' אברהם ברלינר בשנת 1874.
מאז ידוע הוא כמקור חשוב לתולדות הספרות של ימי הביניים באשכנז ובצרפת
לכל ענפיה. הס' מכיל פירושים לפיוטים, ומכיון שאין המחבר מסתפק בביאור
המקומות הקשים, אלא הולך וחושף את המקורות שמהם שאבו הפייטנים, ובדרכו
הוא מבאר את פסוקי המקרא ואת הקטעים מן הספרות התלמודית והמדרשית שלהם
התכוונו הפייטנים ומהם חצבו את דברותיהם, ומביא לשם זה גם פירושי חכמים
בני זמנו ושל הדורות הקודמים, מקבל את דעותיהם או סותרן, נשמרו לנו בחבורו
כמה שמות חכמים שזכרם נאסף מאתנו וגם קטעים מחבורים שאבדו במרוצת הזמן.
האריכות שבה נוקט המחבר והמביאה אותו לכתוב עמודים שלמים על עניין
דקדוקי, להעתיק את פי' המפרשים השונים ואת דעות המדקדקים כדי לבאר מלה
סתומה או צורה זרה בדברי הפיוט, להביא את כל המדרשים הידועים לו על נושא
שלו הקדיש הפייטן חרוז ביצירתו, להתעמק דרך אגב בפירוש מדרשי ההלכה,
התוספתא, הירושלמי או הבבלי, להתוכח עם דעותיהם של החכמים הקודמים לו,
ולהשתמש בכל אפשרות כדי להכניס לספרו את רעיונותיהם של חסידי אשכנז, את
רמזיהם וסודותיהם, אריכות זו היתה בעוכרי הספר, מנעה את התפשטותו וגרמה
לידי כך שהמעתיקים והסופרים קצרוהו והקצורים האלה קנו להם מקום בפירושי
המחזורים האחרונים מבלי שנודע מקורם, אבל היא היא המחייבת את התעניינותנו
בספר הזה כמקור לא אכזב של תורת הראשונים.

ר' אברהם בר"ע היה תלמידם של גדולי חכמי זמנו והתהלך עם חכמי ארצו
ויוצאי ארצות שכנות ורחוקות. בין רבותיו וחבריו מוצאים מצד אחד חסידים ואנשי
מסתורין ומצד שני מדקדקים, נקדנים, בעלי הלכה ומחברי תוספות מפורסמים. ע"י
זה הכיר את רוב מקצועות הספרות של ימי הביניים, ובפירושי לפיוטים מצא את
ההזדמנות לקבוע מקום לסוגיה השונים, דברי הגאונים ר' סעדיה ור' האי, תורת
ר' שבתי דונולו והרמב"ם, חכמת הדקדוק של הספרדים, הפרשנות של חכמי צרפת
הצפונית, הגמטריאות והנוטריקון של ראשוני המקובלים באשכנז, שיטת בעלי
התוספות ופולפולם המחודד משמשים אצלו בערבוביה, והוא משתדל לקבץ את
הפזורים, לקרב את הרחוקים ולצרף את הנפרדים, אין הוא מתנגד לרוח החקירה
הפילוסופית, משתמש בחוקי דקדוק הלשון בדייקנות גדולה ומתאמץ לברר את

חז"ר החכמה

אוצר החכמה

פשט הכתובים, אבל יחד עם זה מכניס הוא לתוך ספרו דברי דרוש רמזים וסודות, ולפעמים הוא משלב אלו עם אלו, כאלו נקט בכלל ישוב אשר תאחו בזה וגם מזה אל תנח את ידך¹. מסבה זו יש לספרו ערך אנציקלופדי והוא כעין קובץ (כריסטומטיה) של ספרות ימי הביניים, המכילה הרבה ידיעות ודברי מסורת שלא נודעו ממקורות אחרים.

רק עתה יקום לפנינו הענף הרוחני ר' אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח בכל גדלותו רבת הצדדים, חריפותו, תשוקתו העזה להכנס לפרדס ולחדור לסוד העולם ומלאו בתמימותו ובצדקתו הפשוטה. נכיר יותר את ר' משה בן חסדאי מתקו, אותו יוצא דופן שדחה בשתי ידיים גם את התיאולוגיה של רס"ג והרמב"ם וגם את קבלת החסיד ותלמידיו, הכיר בחושו הבקרתי, שהן גובעות ממעיין משותף שלתוכו זרמו זרמים ממקורות זרים, ידע להסיר את פני הלזט מכמה וכמה ספרים שנתקדשו בעיני בני דורו, ולמרות כל זה נאחו ונתפתל בסבך הרעיונות שבהם הוא נלחם. כמה וכמה חכמים שאת שמם לא שמענו ותורתם לא ידענו יתפסו שוב את מקומם בתולדות ספרותנו, והשקפתנו על פני הדור עלולה להשתנות בכמה מובנים¹.

(1) נסיון חדש לבאר את עולמם הרוחני והדתי של חסידי אשכנז יש לראות במאמרו של פרופ. בער, על המגמה הדתית והחברתית של ספר החסידים² (ציון תרצ"ח). אבל לפי דעתי הרבר טעון עדיין דיון. המחבר מגדיש את הסאה ומפריז על המדה בדברו על השפעות הסביבה הנוצרית על חוג החסידים, וגם בהתאמצותו למצוא בספר זה דברי בקורת חריפים נגד ההלכה³ (ע' 13). בהבדל שבין דין תורה⁴ ובין דיני שמים⁵ רואה למשל בער, כלל גדול של הספתו המוסרית וקנה מדה במשפט המעשי היום יומי של ס"ח (ע' 12). אבל בכל ראיותיו לא מצאתי אף אחת שתכיל יותר מהמובא בירושלמי תרומות פ"ח ה"ד: עולא בר קישיב תבעתיה מלכותא ערק ואזל ליה ללוד גבי ריב"ל אתון ואקפון מדינתא אמר להון אין לית אתון יהבון ליה לן אנן מחרבין מדינת' סלק גביה ריב"ל ופייסה ויהביה לון והוי אליהו זכור לטוב יליף מתגלי עלוי ולא מתגלי וצם כמה צומין ואתגלי עלוי א"ל ולמסורות אני נגלה א"ל ולא משנה ראיתי א"ל ודרו משנת חסידים⁶. משנת חסידים זו היתה קיימת תמיד, היא קבלה רק בתקופות השונות גלויים שונים. ספורים על נשמות מחים המתגלות לחיים, תובעות מהם עלבונן או מספרות על חטאן ועונשן בזה ובבא נמצאים לרוב בתלמוד (ע' ברכות י"ח ב', מ"ק כ"ח א', פסחים ג' א' ועוד, וע' באוה"ג לחגיגה ע' 17 וע' 25) ואין זה, מובן שרק מהשפעת הנוצרים יכלו לבוא להם ספורים ואמונות כאלה⁷, (ע' 15). הן בליס עתיקות יותר, וגם המושג, עולם אחר⁸ אינו, בטוי אירופי נוצרי בהחלט שנוצר בימי הביניים⁹ (ע' 17), הלך כמובן מת אינו בטוי גרמני כפי שבער מעיר שם הע' 35, אלא נמצא בספרות התלמודית. על המלה הלכת¹⁰ שמות ב' ה'

במאמרי ב"תרביץ" ו רצייתי להראות כמה אור עלולה להפיץ הוצאה מדעית של הס' החשוב הזה על פרקים שונים של ספרות ימי הביניים, ומיד אחרי עלותי ארצה במרחשון ש' ד' מסרה לידי חברת "מקיצי נרדמים" את הוצאת הספר. באדר נתקבל צלום כה"י העיקרי, ורק אז יכולתי לגשת אל עצם העבודה, והנני מוסר עכשיו לקהל החוקרים והקוראים המעוניינים את החלק הראשון המכיל פירושים לשלושים פיוטים והוא שלישי הספר כולו. ברם גם הוא אינו ממציא עדיין מושג מלא ואינו מרשה הערכה שלמה של כל החבור, אם האגדה והקבלה, ענייני לשון ופרשנות המקרא תופשים בו מקום בראש, אזי בחלק הבא כמעט שיד ההלכה על העליונה. הערכה זו תבוא יחד עם תולדות החכמים והספרים הנזכרים ע"י מחברנו במבוא שיופיע אי"ה כתום הדפסת כל הספר, הוא יכיל גם את המפתחות שיקלו במדה רבה את השמוש בספר הזה שאין סדורו מתאים לתכנו. כעת אעיר כמה דברים על טיב עבודתי בעריכת פנים הספר ובהערותי.

ס' ערה"ב נשתמר בשני כ"י: בספרית הוטיקן מספר 301 ובאוסף מרצבכר מספר 95². על הראשון הודיע ר' אברהם ברלינר קצרות³, ועל השני כתב ר"י פרלס⁴ ובא ר"ד קויפמן⁵ והשלים את דבריו. במאמרי הנ"ל כבר תקנתי את

אומרת הגמ' סוטה י"ב ב' ,אין הליכה זו אלא לשון מיתה" ודוגמאות מהירושלמי מביא לוי במלנו ערך אול. כ"כ לא נכון מה שכותב בהע' 45 על הבטוי ,לתייר", וגם בשאר דברי בער לא מצאתי ראיות חותכות על ,השפעה של תורה נוצרית" (ע' 28, אף עניין חשובת המשקל עוד צריך בדיקה), או המאשרות את ההנחה שכותבי ס"ח לא שכחו ,שההטפה המוסרית שלהם הושפעה במדה מרובה מתורת הנוצרים ומדרשותיהם שהגיעו אליהם בכתב או בעל סה" (ע' 37). ודאי מעניין לקבוע הלך רוח משותף לתקופה שלמה או למצוא רעיונות קרובים בחוגים שונים, אבל מכאן עד כדי קביעת השפעת גומלין הדרך עדיין רחוקה. בחנאים ובמסבות דומים יכולות להופיע תוצאות דומות ללא מגע וללא השפעה, ע' מה שכתבתי בספרי על התוספות (גרמ.) ע' 8 הע' 5. גם אצל ה"סופים" ואצל חסידי איסלם אחרים לא קשה יהיה למצוא הקבלות לס"ח ובכל זאת אין לדבר על השפעה הדדית. ראשית כל מוטלת החובה על החוקר לבדוק אם רעיון זה או אחר הנראה כחדש אינו פרי התפתחות פנימית ואם אין לו מקום במקורות העתיקים, ושנית נקודת הכובד צריכה להיות לא על הצד השוה אלא על השונה ועל הנבדל, והמעניין הוא למצוא במשותף את האפייני הקובע פני כל דת ודת, עם ועם, עדה ועדה. רק במקומות שבער מעמיד את הבעיה בצורה כזו יש לראות את ערך עבודתו, שעוד נשוב לדבר אליה ביתר אריכות במבוא. (1) ש"י ע' 30—53. בכל מקום שהנני מזכיר ,מאמרי" הכונה למאמר זה. (2) כעת בספריה העירונית בפרנקפורט ע"ג מיין. (3) מגוין ח"א ע' 2. (4) מ"ח חכ"ו ע' 360 והלאה. (5) שם חלי"א ע' 316 והלאה.

טעותם של פרלס וקויפמן, שחשבו כי כ"י מרצבכר הוא החלק השני של כ"י רומי. תאמת היא שכ"י ר' וכ"י מרצב. מכילים אותו החומר עצמו, אבל במקום שבכ"י ר. ישנו בראש עודף של כ"ד פיוטים שפירושיהם חסרים במרצב. נמצאים באחרון רק חמשה פיוטים שלא נתפרשו בכ"י ר. כ"י מרצב. מתחיל בע' 219 של הוצאתנו, ובכן רוב החלק הזה נדפס עפ"י כ"י אחד, מלבד הפיוט הג' (ע' 47–62) הנמצא גם במרצב. ברם גם בחלקים המשותפים כ"י ר' הוא שלם יותר¹ והרבה חלקים במרצב. נראים רק כקיצורים מכ"י ר. סיוע חשוב בהגהת הפנים מצאתי בפ"י למחזור נירנברג², המכיל בחלקו הגדול קיצור מספרנו³, המתאים לרוב לכ"י רומי. מכיון שהסופר של כ"י מח"נ היה מומחה גדול, וכן גם בר אוריין, ועלה בכל אופן על הסופרים שכתבו את כה"י של ערה"ב, נוסחאותיו הן לרוב משובחות והועילו לי הרבה. מלבד זה השתמשתי עוד בכמה כ"י של פירושם למחזור שמנתי אותם ברשימת כה"י. על יחסם לס' ערה"ב יבוא הדבור במפורט במבוא.

את הפנים הדפסתי עפ"י כ"י ר. חלופי הנוסחאות והתקונים וההגהות עפ"י הסברא נמצאים בהערות. רק במקום שברור הוא שישנן השמטות והוספות, הוספתי בפנים את הנשמט בסוגריים מרובעים עפ"י כה"י או על פי ספרים נדפסים, והקפתי את המיותר.

בהערותי השתדלתי לגלות את מקורות דברי המחבר במקום שאינו מזכירם בפירוש, ציינתי את המקומות בספרים שהמחבר קורא אותם בשמם ורשמתי, ביחוד אצל הבאות מהבבלי והירושלמי מדרשי הלכה ואגדה, אבל גם אצל ספרי ראשונים חשובים, את החלופים בין נוסחאות המחבר ונוסחאות ספרינו (לנוסחאות אלו יש לפעמים ערך רב כי הוא השתמש בהרבה מקומות בכ"י מטפוס אחר לגמרי מהנמצאים בידינו), רמזתי למקבילים בספרי הראשונים ובארתי בקיצור את דברי המחבר במקומות שצריכים הארה.

חובה נעימה היא לי להביע את תודתי לספרית מר ש. ז. שוקן ולספרנה מר א. מ. הברמן, שספק לי את כ"י, הצלומים וספרי דפוס יקרים, להנהלת בי"הם הלאומי בירושלים בעד עזרה דומה, לידידי היקר ד"ר א. ח. פריימן שהמציא לי את הצלום מכ"י רומא והעתקה מכ"י מרצב. והעמיד לרשותי את ספריתו. צדקה זו

(1) ע' להלן ע' 48 הע' 15, ע' 49 הע' 12 ועוד בהרבה מקומות בהערות. בכ"י מרצב. נמצאים שני פ"י לפיוט אחד, אחד קצר ואחד ארוך, וגם בכ"י ר. נחפרש פיוט אחד פעמים פעם עפ"י הסוד ופעם עפ"י הפשט, ונ' שהמחבר בעצמו קצר את פירושו וכתב כמה מהדורות, ע' להלן ע' 112 הע' 28 וע' 296 הע' 5. (2) עליו כתב צימליך במגזין ח"א—י"ב, אבל הוא השווה אותו רק עם כ"י מרצב. (3) במקום אחד אומר בפירוש אחרי שהעתיק קטע מספרנו, ויותר כת' בספר ערוגת הבשם.

[1234567890]

20047974

אנא רשום את שמך:

הדפסה ברזולוציית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה
ערוגת הבשם - א אברהם בן עזריאל עמוד מס: 15 הודפס ע"י אוצר החכמה